

NOTER

1. INLEDNING

- 1 Antje Jackelén, »Förord«, i Daniel Lindmark & Olle Sundström (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi* (Skellefteå 2016) s. 11–12.
- 2 Anna-Lill Drugge, »Forskningsetik och urfolksforskning«, i Lindmark & Sundström (red.) (2016) s. 191–193; David Sjögren, »Att göra upp med det förflutna: Sanningskommissioner, officiella ursäkter och vitböcker i ett svenskt och internationellt perspektiv«, i Lindmark & Sundström (red.) (2016) s. 123–125.
- 3 Gunlög Fur, »Att sona det förflutna«, i Lindmark & Sundström (red.) (2016a) s. 170–184.
- 4 Sjögren (2016) s. 123–153.
- 5 Carola Nordbäck, »En försonings väg i Jesu namn: Perspektiv på Svenska kyrkans försoningsarbete«, i Lindmark & Sundström (red.) (2016) s. 79–99.
- 6 Karl-Johan Tyrberg, »Försoningsprocessen mellan Svenska kyrkan och samerna: Initiativ och insatser 1990–2012«, i Lindmark & Sundström (red.) (2016) s. 43–58.
- 7 Mer om denna försoningsgudstjänst samt försoningspraktiker i ett samtida och historiskt perspektiv återfinns i Nordbäck (2016) s. 79–122.
- 8 Tyrberg (2016) s. 68–73.
- 9 Drugge (2016) s. 199–213.

2. KYRKAN, MISSIONEN OCH SKOLAN

- 1 Bo Lundmark, »Medeltida vittnesbörd om samerna och den katolska kyrkan«, i Daniel Lindmark & Olle Sundström (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi* (Skellefteå 2016a) s. 221–240; Håkan Rydving, »Samisk kyrkohistoria: En kort översikt med fokus på kvinnor som aktörer«, i Lindmark & Sundström (red.) (2016) s. 317–318.
- 2 Lundmark (2016a) s. 229, 235.
- 3 Lundmark (2016a) s. 222–224.
- 4 Lundmark (2016a) s. 221–240; Gunlög Fur, »Kolonisation och kulturmöten under 1600- och 1700-talen«, i Lindmark & Sundström (red.) (2016b) s. 259. Angående Thomas von Westen, se även Louise Bäckman, »Vearalden Olmai – Världens Man – Frey eller Kristus?«, i Lindmark & Sundström (red.) (2016) s. 590–591.
- 5 Lundmark (2016a) s. 227–235; Rydving (2016) s. 323–325.
- 6 Fur (2016b) s. 243–251; Daniel Lindmark, »Svenska undervisningsinsatser och samiska reaktioner på 1600- och 1700-talen«, i Lindmark & Sundström (red.) (2016) s. 342.
- 7 Fur (2016b) s. 247–251; Lindmark (2016) s. 342–344.
- 8 Fur (2016b) s. 247–251. En genomgång av pastoratsbildningen ges i Lindmark (2016) s. 342–344.
- 9 Fur (2016b) s. 250–251; Lindmark (2016) s. 342.

- 10 Som nämnts fick kyrkan i samband med reformationen en till staten och kungamakten underordnad ställning. En genomgång av kyrkans långsiktiga relation till statsmakten samt förändring och kontinuitet vad gäller kyrkans uppdrag och problembilder i relation till samerna och samisk kultur ges i Lars Elenius, »Stiftsledningen och minoritetspolitiken«, i Lindmark & Sundström (red.) (2016) s. 469–518.
- 11 Fur (2016b) s. 257.
- 12 Fur (2016b) s. 251–253. Se även Lindmark (2016) s. 344–349.
- 13 Fur (2016b) s. 268–274.
- 14 Lindmark (2016) s. 345–350.
- 15 Siv Rasmussen, »Samiske prester i den svenske kirka i tidlig nytid«, i Lindmark & Sundström (red.) (2016) s. 283–314.
- 16 Rasmussen (2016) s. 294–305.
- 17 Rasmussen (2016) s. 283–314; Rydving (2016) s. 319; Lindmark (2016) s. 352–356.
- 18 Rydving (2016) s. 315–339.
- 19 Rydving (2016) s. 315–339.
- 20 Lindmark (2016) s. 341–351; Rydving (2016) s. 315–339.
- 21 Lindmark (2016) s. 345–347.
- 22 Lindmark (2016) s. 351–356. Se även Sölve Anderzén, »Kyrkans undervisning i Lappmarken under 1800-talet: En ständigt pågående process för att finna fungerande arbetsformer«, i Lindmark & Sundström (red.) (2016) s. 372–376; Björn Norlin & David Sjögren, »Kyrkan, utbildningspolitiken och den samiska skolundervisningen vid sekelskiftet 1900: Inflytande, vägval och konsekvenser?«, i Lindmark & Sundström (red.) (2016) s. 404–407.
- 23 Lindmark (2016) s. 351–364.
- 24 Anderzén (2016) s. 371–398; Norlin & Sjögren (2016) s. 407–410.
- 25 Anderzén (2016) s. 371–398; Norlin & Sjögren (2016) s. 410.
- 26 Anderzén (2016) s. 389–398; Norlin & Sjögren (2016) s. 409–410.
- 27 Norlin & Sjögren (2016) s. 403–432. Se även Erik-Oscar Oscarsson, »Rastänkande och särskiljande av samer«, i Lindmark & Sundström (red.) (2016) s. 943–956.
- 28 Norlin & Sjögren (2016) s. 403–432; Oscarsson (2016) s. 943–956.
- 29 Norlin & Sjögren (2016) s. 403–432; Oscarsson (2016) s. 943–956.
- 30 Johan Hansson, »Svenska Missionssällskapet och Samernas folkhögskola«, i Lindmark & Sundström (red.) (2016) s. 439–461.
- 31 Hansson (2016) s. 439–461.

3. KYRKAN OCH SAMISKA KULTURELLA UTTRYCK

- 1 Forbus citeras i Olle Sundström, »Svenskkyrkliga förståelser av inhemsk samisk världsåskådning: En historisk översikt«, i Daniel Lindmark & Olle Sundström (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi* (Skellefteå 2016) s. 531.
- 2 Sundström (2016) s. 531–536. För fördjupad läsning om samisk religion och världsåskådning, se Louise Bäckman, »Vearalden Olmai – Världens Man – Frey eller Kristus?«, i Lindmark & Sundström (red.) (2016) s. 589–620.

- 3 Sundström (2016) s. 536–539.
- 4 Sundström (2016) s. 539–552.
- 5 Sundström (2016) s. 552–556.
- 6 Sundström (2016) s. 556–567.
- 7 Sundström (2016) s. 567–575.
- 8 Sundström (2016) s. 575–580.
- 9 Anna Westman Kuhmunen, »Bassebåjke: Heliga platser i landskapet«, i Lindmark & Sundström (red.) (2016) s. 629–644; Bäckman (2016) s. 589–620.
- 10 Westman Kuhmunen (2016) s. 639–644.
- 11 Westman Kuhmunen (2016) s. 644–652.
- 12 Rolf Christoffersson, »Svenska kyrkan och samiska trummor«, i Lindmark & Sundström (red.) (2016) s. 657–675.
- 13 Christoffersson (2016) s. 657–675. Se även Sundström (2016) s. 551–552.
- 14 Hans Mebius, »Den återupprättade nåjden«, i Lindmark & Sundström (red.) (2016) s. 681–704.
- 15 Krister Stoor, »Svenska kyrkan och jojken«, i Lindmark & Sundström (2016) s. 711–730.
- 16 Stoor (2016) s. 711–730; Christoffersson (2016) s. 657.
- 17 Olavi Korhonen, »Samiskan under fyra sekel i Svenska kyrkans arbete«, i Lindmark & Sundström (red.) (2016) s. 735–748.
- 18 Korhonen (2016) s. 735, 749–761.
- 19 Korhonen (2016) s. 735, 761–780.
- 20 Korhonen (2016) s. 735, 781–784.
- 21 Johannes Marainen/Las-Biet-Heaihka-Johanas skriver om sin första skoldag på 1940-talet i Johannes Marainen, »Svenska kyrkan och det samiska namnskicket: Reflektioner kring några konkreta exempel«, i Lindmark & Sundström (red.) (2016) s. 812.
- 22 Märít Frändén, »Svenska kyrkan och det samiska namnskicket: Övergripande perspektiv«, i Lindmark & Sundström (red.) (2016) s. 797–806.
- 23 Frändén (2016) s. 797–806.
- 24 Frändén (2016) s. 797–806; Marainen (2016) s. 816–817.
- 25 Marainen (2016) s. 811–814.
- 26 Marainen (2016) s. 815–816.

4. SAMERNA OCH KYRKAN SOM MYNDIGHET

- 1 Peter Aronsson, *Bönder gör politik: Det lokala självstyret som social arena i tre Smålandsocknar, 1680–1850* (Lund 1992); Harald Gustafsson, *Sockenstugans politiska kultur: Lokalt självstyre på 1800-talets landsbygd* (Stockholm 1989); Lennart Tegborg, *Kyrkoherden – ämbetsmannen 1809–1930: Ett drama i tre akter* (Uppsala 1994).
- 2 Tegborg (1994); Carin Bergström, »Lantprästen: En maktfaktor att räkna med«, i Carin Bergström (red.), *Hand & penna: Sju essäer om yrken på 1700-talet* (Stockholm 1996) s. 71–103; Björn Furuhausen, *Berusade bönder och bråkiga båtsmän: Social kontroll vid sockenstämmor och ting under 1700-talet* (Stockholm 1996); Sten Henrysson, *Präster i Lappmarken före 1850: Ursprung*

- och arbetsuppgifter (Umeå 1989); Göran Inger, *Vanfnejd: Från infamia till förlust av medborgerligt förtroende* (Uppsala 2001), s. 167–168.
- 3 Leonard Bygdén, *Hernösands herdaminne: Bidrag till kännedom om prästerskap och kyrkliga förhållanden till tiden omkring Luleå stifts utbrytning 1* (Uppsala 1923) s. 26, 44.
 - 4 Bygdén (1923) s. 26.
 - 5 Bygdén (1923) s. 169–170.
 - 6 Filip Hultblad, *Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken* (Stockholm 1968) s. 71.
 - 7 Bygdén (1923).
 - 8 Nils-Johan Päiviö, *Från skattemannarätt till nyttjanderätt: En rättshistorisk studie av samernas rättigheter från slutet av 1500-talet till 1886 års renbeteslag* (Uppsala 2011) s. 188–195.
 - 9 Gudrun Norstedt, »Hur kyrkor och prästbord tog plats i det samiska landskapet«, i Daniel Lindmark & Olle Sundström (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och Samerna: En vetenskaplig antologi* (Skellefteå 2016) s. 826–831.
 - 10 David Sjögren, »Kyrkstaden Fatmomakke i historisk belysning: Platsens betydelse, och dess andliga, politiska och kulturella verksamhetsformer från 1700-talets slut till 1900-talets mitt«, i Daniel Lindmark, Björn Norlin & David Sjögren (red.), *Kyrkliga strukturer och platsbundna kulturer: Vilhelmina pastorat 200 år* (Umeå 2014) s. 90–93, 98–102; Ragnar Berglin, *Kyrkstaden i övre Norrland: Kyrkliga, merkantila och judiciella funktioner under 1600- och 1700-talen* (Umeå 1964) s. 45, 148, 364–365; Gudrun Norstedt »Fatmomakkes omland i historisk belysning«, i *Kyrkstaden Fatmomakke i historisk belysning* Länsstyrelsen Västerbottens meddelande 4 (Umeå 2013) s. 80–83.
 - 11 Norstedt (2016) s. 832–833.
 - 12 Norstedt (2016) s. 836–848.
 - 13 Elisabet Engberg, *I fattiga omständigheter: Fattigvårdens former och understödstagare i Skellefteå socken under 1800-talet* (Umeå 2005) s. 57–60.
 - 14 Efter 1925 var lappförsamlingarna Frostviken, Hotagen, Undersåker och Tännäs. Först bildades Föllinge lappförsamling 1746 genom en utbrytning ur Åsele församling. Ur det ursprungliga Föllinge lappförsamling bröts vid olika tillfällen Undersåker, Hede och Frostvikens församlingar. Föllinge församling bytte namn till Hotagen 1842 och Hede bytte namn till Tännäs 1925.
 - 15 Lars Thomasson, »Lappförsamlingarna i Jämtland-Härjedalen 1746–1941: Gemenskap eller segregering?«, i Lindmark & Sundström (red.) (2016) s. 856–857, 864–865.
 - 16 Thomasson (2016) s. 873.
 - 17 Patrik Lantto, *Tiden börjar på nytt: En analys av samernas etnopolitiska mobilisering i Sverige 1900–1950* (Umeå 2001) s. 121.
 - 18 Engberg (2005) s. 63–64; Lena Karlsson & Marianne Liliequist, »Fattigauktioner och samiska ålderdomshem: Synen på äldre samer i samband med åldringsvården«, i Lindmark & Sundström (red.) (2016) 887–888.
 - 19 Karlsson & Liliequist (2016) s. 893–898.
 - 20 Karlsson & Liliequist (2016) s. 899.
 - 21 Thomasson (2016) s. 869–873.

- 22 SOU 1924:58, *Fattigvården bland lapparna* (Stockholm 1924) s. 96. Även citerat i Karlsson & Liliequist (2016) s. 901.
- 23 Karlsson & Liliequist (2016) s. 900–901.
- 24 Karlsson & Liliequist (2016) s. 900–906.
- 25 Per Axelsson, »Kyrkan, folkbokföringen och samerna«, i Lindmark & Sundström (red.) (2016) s. 921–923.
- 26 Axelsson (2016) 923–926.
- 27 Axelsson (2016) 927–933.
- 28 Carl-Gösta Ojala, »Svenska kyrkan och samiska mänskliga kvarlevor«, i Lindmark & Sundström (red.) (2016) s. 994–998; Lennart Lundmark, *Stulet land: Svensk makt på samisk mark* (Stockholm 2008) s. 141–152; Olof Ljungström, *Oscariansk antropologi: Etnografi, förhistoria och rasforskning under sent 1800-tal* (Hedemora 2004).
- 29 Carl-Gösta Ojala (2016) s. 996–997.
- 30 Ljungström (2004).
- 31 Ojala (2016) s. 997.
- 32 Ojala (2016) s. 997.
- 33 Ojala (2016) s. 1000.
- 34 Ojala (2016) s. 1001.
- 35 Veli-Pekka Lehtola redogör för en antropologisk utgrävning av samiska gravar i nuvarande Enare kommun, Finland, som leddes av professor Väino Lassila. Kyrkoherden i Enare, Tuomo Itkonen, gav utgrävningsexpeditionen inofficiellt tillstånd och utgrävningen resulterade i att cirka 70 skallar fraktades till anatomiska institutionen i Helsingfors; Veli-Pekka Lehtola, »Historical encounters of the Sámi and the Church in Finland«, i Lindmark & Sundström (red.) (2016) s. 1109–1110.
- 36 Ojala (2016) s. 1016–1019.
- 37 Björn Furuhausen, *Den svenska rasbiologins idéhistoriska rötter: En inventering av forskningen* (Stockholm 2007) s. 2, 8–9; Gunnar Broberg & Mattias Tydén, *Oönskade i folkhemmet: Rashygien och sterilisering i Sverige* (Stockholm 2005) s. 9.
- 38 Maja Hagerman, »Svenska kyrkan och rasbiologin«, i Lindmark & Sundström (red.) (2016) s. 961, 965.
- 39 Erik-Oscar Oscarsson, »Rastänkande och särskiljande av samer«, i Lindmark & Sundström (red.) (2016) 944–947.
- 40 Oscarsson (2016) s. 951–954; Hagerman (2016) s. 973–974.
- 41 Hagerman (2016) s. 974–982; Oscarsson (2016) s. 951–954.
- 42 Hagerman (2016) s. 982–985.
- 43 Se exempelvis Oscarsson (2016) s. 943–959.

5. KYRKA OCH SAMER UTANFÖR SVENSKA KYRKAN

- 1 Torkel Jansson, *Rikssprängningen som kom av sig: Finsk-svenska gemenskaper efter 1809* (Stockholm 2009).
- 2 Bo Lundmark, »Samerna och frikyrkosamfundet i Sverige«, i Lindmark & Sundström (red.) (2016b) s. 1035–1040.
- 3 Lundmark (2016b) s. 1038–1040.

- 4 Patrik Lantto har uppmärksammat hur den tidiga samerörelsen hämtade inspiration från folkrörelserna, framför allt nykterhetsrörelsen och väckelserörelsen; Lantto (2002) s. 67–68.
- 5 Roald E. Kristiansen, »Den norske kirken og det samiske«, i Lindmark & Sundström (red.) (2016) s. 1053–1059.
- 6 Kristiansen (2016) s. 1075. Veli-Pekka Lehtola har beskrivit den finska kyrkans förhållningssätt till læstadianismen. Veli-Pekka Lehtola (2016) s. 1103–1105.
- 7 Kristiansen (2016) s. 1076–1077.
- 8 Kristiansen (2016) s. 1077–1081.
- 9 Lehtola (2016) s. 1088–1091.
- 10 Lehtola (2016) s. 1091.
- 11 Lehtola (2016) s. 1104–1105.
- 12 Lehtola (2016) s. 1093–1096.
- 13 Lehtola (2016) s. 1096–1103.
- 14 David Sjögren, *Den säkra zonen: Motiv, åtgärdsförslag och den särskiljande utbildningspolitiken för inhemska minoriteter 1910–1962* (Umeå 2010), s. 45–116.
- 15 Lehtola (2016) s. 1105–1111.

6. AVSLUTANDE REFLEKTIONER

- 1 Kaisa Huuva & Ellacarin Blind, »När jag var åtta år lämnade jag mitt hem och jag har ännu inte kommit tillbaka«: *Minnesbilder från samernas skoltid* (Stockholm 2016).

7. ERKÄND HISTORIA OCH FÖRNYADE RELATIONER

- 1 Jens-Ivar Nergård, »Fremmedgjøringen av samisk selvforståelse«, i Tore Johnsen & Line M. Skum (red.), *Erkjenne fortid – forme framtid: Innspill til kirkelig forsoningsarbeid i Sápmi* (Stamsund 2013) s. 47–64.
- 2 Tjugofyra olika sanningskommissioner tillsattes under perioden 1975–2008, jfr Jeff Corntassel & Cindy Holder, »Who's sorry now? Government apologies, truth commissions, and indigenous self-determination in Australia, Canada, Guatemala, and Peru«, *Human Rights Review* 9:4 (2008) s. 469.
- 3 Se Corntassel & Holder (2008) samt Dominic O'Sullivan, »Reconciliation as public theology: Christian thought in comparative indigenous politics«, *International Journal of Public Theology* 8:1 (2014) s. 5–24.
- 4 Robert J. Schreiter, »Reconciliation as a new paradigm of mission«, *Winter 2005 Periodic Newsletter – Catholic Mission Association* (2005) s. 1, <<https://www.scribd.com/document/33124819/Winter-2005-Periodic-Newsletter-Catholic-Mission-Association>>, 23/5 2015. Annars var försoning huvudtemat för Konferensen för europeiska kyrkors generalförsamlingar 1997 och 2003 samt för Världskonferensen för evangelisering och mission, Kyrkornas världsråd 2005.
- 5 Puleng LenkaBula, »Justice and reconciliation in post-apartheid South Africa: A South African woman's perspective«, *International Review of Mission* 94:372 (2005) s. 109. Självförsoning lämnas utanför den här aktuella diskussionen kring försoning.

- 6 John W. de Gruchy, *Reconciliation: Restoring justice* (Minneapolis 2002) s. 27.
- 7 Att »försonas med sig själv« och sin situation ingår i dessa processer.
- 8 de Gruchy (2002) s. 26. Teologisk försoning tillhör en fjärde nivå som urskiljs av de Gruchy. Det är dock de tre nivåer som anknyter till mellanmänsklig försoning som är intressanta för den diskussion som förs här.
- 9 Robert J. Schreiter, *The ministry of reconciliation: Spirituality & strategies* (New York 1998) s. 111–116.
- 10 de Gruchy (2002) s. 66.
- 11 de Gruchy (2002) s. 27.
- 12 Den kategorisering och beskrivning som följer är en vidareutveckling av min behandling av temat i Tore Johnsen, *Jordens barn, Solens barn, Vindens barn: Kristen tro i et samisk landskap* (Oslo 2007) s. 100–111; och i Tore Johnsen, »Menneskers arbeid eller Guds gave? En teologisk drøfting av forsoning med henblikk på forsoningsprosesser i Sápmi«, i Tore Johnsen & Line M. Skum (red.), *Erkjenne fortid – forme framtid: Innspill til kirkelig forsoningsarbeid i Sápmi* (Stamsund 2013) s. 13–31.
- 13 Corntassel & Holder (2008) s. 469.
- 14 Se Kyrkomötets behandling av motion 2014:4, Stöd samernas rättigheter. Saken fick stort utrymme i samiska medier, och flera versioner förekom av vad Kyrkomötets beslut skulle innebära, se t.ex. »Samer engagerade i kyrkfrågor besvikna över ILO-beslut«, Sameradien & SVT Sápmi, <<http://sverigesradio.se/sida/artikel.aspx?programid=2327&artikel=6023209>>, 22/5 2015; samt pressmeddelandet »Förtydligande om Svenska kyrkans arbete för samernas rättigheter« Svenska kyrkan 26/11 2014; <<https://www.svenskakyrkan.se/1201360>>, 24/10 2016.
- 15 Michael Lapsley, *Redeeming the past: My journey from freedom fighter to healer* (Cape Town 2012) s. 37.
- 16 Desmond Tutu & Mpho Tutu, *The book of forgiving: The fourfold path of healing ourselves and the world* (New York 2014) s. 82.
- 17 Tutu & Tutu (2014) s. 72–73.
- 18 Den urfolksrelaterade sannings- och försoningskommissionen i Kanada har också inriktat sitt arbete mot så kallade »intergenerational victims«, dvs. de drabbade i andra och tredje generationen efter ett övergrepp. Se TRC Canada »Mandate for the Truth and Reconciliation Commission«, <http://www.trc.ca/websites/trcinstitution/File/pdfs/SCHEDULE_N_EN.pdf>, 18/9 2016.
- 19 Nergård (2013) s. 59.
- 20 Tutu & Tutu (2014) s. 72.
- 21 Människorättsliga perspektiv betonar vikten av att man som ett första steg i en försoningsprocess verifierar faktiska förhållanden och etablerar en officiell bild av sanningen. Jfr Ingar Nikolaisen Kuoljok, »Utopi eller virkelighet? Forsoningsprosessen mellom kirken og samene i et menneskerettighetsperspektiv«, i Tore Johnsen & Line M. Skum (red.), *Erkjenne fortid – forme framtid: Innspill til kirkelig forsoningsarbeid i Sápmi* (Stamsund 2013) s. 47–64.
- 22 Schreiter anser att förhållningssätt av den här typen inte bara trivialiserar övergreppet, utan även döljer dess orsaker, Schreiter (1998) s. 18–21.
- 23 »KM sak 13/97, Urfolk i den verdensvide kirke med utgangspunkt i samisk kir-

- keliv«, <<http://docplayer.me/10530494-Urfolk-i-den-verdensvide-kerke-med-utgangspunkt-i-samisk-kirkeliv.html>>, 18/9 2016.
- 24 En inblick i problematiken ges i dokumentärfilmen »Tilbakeslaget og de fem hersketeknikkene«, NRK (2012), <<http://tv.nrk.no/program/dnpr64000012/tilbakeslaget-tromsoe-og-defem-hersketeknikkene>>, 23/5 2015.
- 25 Hadi Khosravi Lile påvisar stora brister vad gäller kunskapen om samerna hos barn i norska skolor, inte minst i jämförelse med de krav som framställs i Barnkonventionen, artikel 29. En slutsats i Liles doktorsavhandling är att staten i liten grad, eller inte alls, har demonstrerat någon vilja att låta beslutet bli normgivande för undervisningen av barn i Norge; Hadi Khosravi Lile, *FNs barnekonvensjon artikkel 29 (1) om formålet med opplæring: En retts sosiologisk studie om hva barn lærer om det samiske folk* (Oslo 2011), <<http://folk.uio.no/hadil/Samlet-ferdig6.pdf>>, 18/9 2016.
- 26 Jag har diskuterat denna problemformulering med utgångspunkt i den norska kontexten i Tore Johnsen, »Urfolk og folkekirke: Samiske perspektiver på folkekirkedebatten«, i Øystein Ekroll, Søren Hjort & Einar Vegge (red.), *Vor kristne og humanistiske arv: Betragtninger ved 200-årsjubileet for Grunnloven* (Trondheim 2014) s. 239–254.
- 27 Jan-Olav Henriksen beskriver ånger som ett djupt personligt fenomen, i motsats till förlåtelse som enligt honom »derimot i viss forstand er en sosial størrelse«, Jan-Olav Henriksen, »Forsoning, oppgjør og tilgivelse«, i Harald Bekken (red.), *Fengselsliv og menneskeverd: Tekster om skyld, sorg og soning* (Oslo 2008) s. 203. I motsats till Henriksen vill jag peka på ett antal gemensamma drag mellan ånger och förlåtelse, eftersom jag anser båda vara relationella. Jag återkommer till detta i diskussionen av förlåtelse.
- 28 Lapsley (2012) s. 173.
- 29 Ordet för omvändelse i Nya testamentets grekiska grundtext är *metanoia*, som direkt översatt betyder »sinnesförändring«.
- 30 Tutu & Tutu (2014) s. 93–114.
- 31 Lapsley (2012) s. 197.
- 32 Tutu & Tutu (2014) s. 101–104.
- 33 En bra inledning till skamtematikens position i samiskrelaterade försoningsprocesser ges av Øystein Gjerdrum, »Skammen og frykten holder livet tilbake«, i Tore Johnsen & Line M. Skum (red.), *Erkjenne fortid – forme framtid: Innspill til kirkelig forsoningsarbeid i Sápmi* (Stamsund 2013) s. 65–78.
- 34 Tutu & Tutu (2014) s. 97.
- 35 Se Gjerdrum (2013) särskilt s. 71 samt s. 76–77.
- 36 Nergård (2013) s. 59.
- 37 Lapsley (2012) s. 151.
- 38 Schreiter definierar social försoning som »a process of reconstructing the moral order of a society«, Schreiter (1998) s. 116.
- 39 Corntassel & Holder (2008).
- 40 Corntassel & Holder (2008) s. 468 och 473.
- 41 O’Sullivan pekar på sambandet mellan *sorry*, »förlåt«, *sorrow*, »sorg«, och *contrition*, »ånger«, i sin kritiska anmärkning till Australiens försoningsprocess gentemot dess urfolk: »The contemporary Australian state is one that has accepted

- the propriety of saying ›sorry‹ for its historic affronts to the human rights and dignity of its indigenous peoples. However, it remains uncertain and perhaps even indifferent towards reconciliation's presumption that ›sorrow‹ requires contrition, as a meaningful policy attempt to correct the consequences of the injustice for which sorrow has been expressed, and to resolve not to repeat those transgressions in public policy«, O'Sullivan (2014) s. 16.
- 42 O'Sullivan (2014) s. 15.
- 43 LenkaBula (2005) s. 111.
- 44 Schreiter (2005) s. 3.
- 45 Corntassel & Holder (2008) s. 467.
- 46 Schreiter (2005) s. 3.
- 47 Schreiter (2005).
- 48 Regeringsformen 1 kap 2§ st. 6.
- 49 Relevanta exempel från Australien och Nya Zeeland belyses av O'Sullivan (2013) s. 11–12, 14, 18.
- 50 Se t.ex. ärkebiskop Wejryds debattinlägg »Urfolkens framtid hotas av klimatförändringarna«, *Dagens Nyheter* 9/8 2013, <www.dn.se/debatt/urfolkens-framtid-hotas-av-klimatforandringarna/>, 24/10 2016; samt rapporterna *Human rights challenges in Sweden* (2014), *Våga vara minoritet* (2012) och *Marginalized and ignored* (2013) som alla finns på Svenska kyrkans hemsida, <<https://intern-www.svenskakyrkan.se/flersprakigkyrka/rapporter/>>, 24/10 2016.
- 51 Se »KM 11/03, Om lov om rettsforhold og forvaltning av grunn og naturressurser i Finnmark fylke (Finnmarksloven)«, <https://kirken.no/nb-NO/om-kirken/slik-styres-kirken/kirkemotet/dokumenter_vedtak/kirkemotet-17.11.2003--22.11.2003-lillehammer/>, 23/5 2015.
- 52 Lagen, dvs. Finnmarksloven, skulle klargöra egendomsförhållanden och förvaltningsfrågor inom de områden som fram till dess hade definierats som statens mark i Finnmark, vilket utgjorde 98 % av fylkets areal.
- 53 Se Kirkemotets beslut i »KM 11/03, Om lov om rettsforhold og forvaltning av grunn og naturressurser i Finnmark fylke (Finnmarksloven)«.
- 54 De två juridikprofessorerna fick uppdraget av regeringen hösten 2013 när kritiken mot lagförslaget växte. Stortingets juridiska utskott framförde i juni 2013 en begäran till regeringen om att tillsätta en oberoende utredning.
- 55 Line M. Skum beskriver och diskuterar med hjälp av ett diakonalt perspektiv hur Den norske kirkes roll i processen kring den så kallade Finnmarksloven kan ses som uttryck för försoning. Line M. Skum, »Land is life – life is land: Om urfolksrettigheter og forsoning sett i et diakonalt perspektiv«, i Tore Johnsen & Line M. Skum (red.), *Erkjenne fortid – forme framtid: Innspill til kirkelig forsoningsarbeid i Sápmi* (Stamsund 2013) s. 139–151.
- 56 När det handlar om lagbrott har den straffande rättvisan en funktion även i mellanmänsklig försoning. Funktionen är att visa att samhället erkänner den orätt som har begåtts och att det fortsättningsvis inte tolererar sådan orätt, Schreiter (2005) s. 3.
- 57 LenkaBula (2005) s. 111.
- 58 Lapsley (2012) s. 184.
- 59 Schreiter (1998) s. 58–59.

- 60 Tutu & Tutu (2014) s. 125–127.
- 61 LenkaBula (2005) s. 110.
- 62 »Det hendte i 1998: En årskavalkade trykket i Årbok for Den norske kirke«, <https://kirken.no/globalassets/kirken.no/aktuelt/arkiv-1991-2013/hendt_i_den_norske_kirke_1998.pdf>, 18/9 2016.
- 63 Enligt seminarierapporten formulerade sig ärkebiskopen på detta sätt: »Vi ska inte underskatta konflikten. Vi har ansvar för det som har gjorts. Jag har spelat två roller i Himlaspelet, som spelas på somrarna i Leksand. Den ena rollen är den elaka prästen som skickade Marit på bål. Vilket ansvar har vi för tidigare generationer? Det kan vi fundera på. Jag känner inte något ansvar för de dumheter min morfar gjorde. Men jag vet att jag är påverkad av dem och jag hoppas att mina barnbarn inte retar upp sig på dem. Vi har alla ett ansvar för de misstag vi begår, ett ansvar för att ta in historiska erfarenheter;« *Rapport från Sägastallamat, en konferens om samerna och Svenska kyrkan, i Kiruna den 11–13 oktober 2011* (2012), <www.svenskakyrkan.se/default.aspx?id=899745>, 20/10 2016, s. 54.
- 64 *Corporate guilt* innebär att kollektivet har skuld, även när det saknas direkt förbindelse mellan de individer som bär en personlig skuld och de som nu representerar kollektivet. Det mest närliggande exemplet är när ett företag äger skuld i ekonomisk eller annan bemärkelse.
- 65 Enligt Erva Niittyvuopio bad Uleåborgs biskop i Evangelisk-lutherska kyrkan i Finland samerna om förlåtelse på vägnar av hela kyrkan vid ett seminarium 2012, Erva Niittyvuopio, »Synlighet som förutsättning för försoning: Ett perspektiv från Evangelisk-lutherska kyrkan i Finland«, i Tore Johnsen & Line M. Skum (red.), *Erkjenne fortid – forme framtid: Innspill til kirkelig forsoningsarbeid i Sápmi* (Stamsund 2013) s. 155–162.
- 66 Schreiter (2005) s. 3; Tutu & Tutu (2014) s. 37.
- 67 Jag refererar fortsättningsvis till hennes klassiska artikel: Nancy Fraser, »From redistribution to recognition? Dilemmas of justice in a ›post-socialist‹ age«, *New Left Review* 212 July–August (1995) s. 68–93.
- 68 Fraser särskiljer dessutom grupper där vikten ligger på en typ av orätt (exempelvis drabbas klass främst av socioekonomisk orätt, medan sexuella minoriteter i första hand utsätts för symbolisk-kulturell orätt) från grupper som tydligt drabbas av båda formerna av orätt. Den senare gruppen kallar hon »bivalent« och använder kön och ras som exempel, Fraser (1995) s. 74–82.
- 69 »Omfördelning« och »erkännande« utgör hos Fraser ganska vida kategorier som rymmer mer än begreppen vid en första anblick antyder.
- 70 Detta baseras dock ofta på stereotypiska bilder av den förtryckta kulturen, Fraser (1995).
- 71 Denna formulering ger, enligt Woolford, uttryck för Frasers senare förståelse av »transformative recognition«. I sin artikel från 1995 förespråkade hon dekonstruktion och destabilisering av gruppidentiteten hos *både* majoritet och minoritet. Efter att ha kritiserats för detta har hon preciserat sin inställning, Andrew Woolford, »Negotiating affirmative repair: Symbolic violence in the British Columbia treaty process«, *The Canadian Journal of Sociology* 29:1 (2004) s. 111–144.
- 72 Corntassel & Holder påpekar detta i sin analys av liknande processer i Kanada,

- Australien, Peru och Guatemala, Corntassel & Holder (2008) s. 486.
- 73 Corntassel & Holder (2008) s. 472.
- 74 Ett flertal forskare i Nya testamentet lutar åt den tolkning som presenteras här, se t.ex. Richard B. Hays, *First Corinthians: Interpretation: A Bible commentary for teaching and preaching* (Louisville 1997). s. 9–12, 192–201.
- 75 Jag grundar mig här på Anders Vassenden, »Hvorfor en sosiologi om norskhet må holde norskheter fra hverandre«, *Sosiologi i dag* 41:3–4 (2011) s. 156–182.
- 76 Vassenden påpekar detta fenomen inom den sociologi som berör det mångkulturella Norge, Vassenden (2011) s. 159.
- 77 Se t.ex. debattinlägget »Gener i Oslo og Finnmark« av Sosialistisk Venstrepartis dåvarande stortingsrepresentant från Finnmark, Olav Gunnar Ballo, som publicerades i *Dagbladet* 29/11 2011: <<http://www.dagbladet.no/2011/11/29/kultur/debatt/debattinnlegg/skole/etnisitet/19208762/>>, 12/10 2013.
- 78 År 2011 lade t.ex. fyra representanter för Fremskrittspartiet fram en motion till Stortinget om att Norge borde utträda ur ILO:s konvention nr 169, lägga ned Sametinget, upphäva Finnmarksloven och avveckla förvaltningsområdet för samiska språk; »Representantforslag 154 S (2010–2011) fra stortingsrepresentantene Gjermund Hagesæter, Per-Willy Amundsen, Åge Starheim og Jan-Henrik Fredriksen«, <<http://stortinget.no/Global/pdf/Representantforslag/2010-2011/dok8-201011-154.pdf>>, 23/5 2015.
- 79 Eskatologi refererar inom teologin till »läran om de yttersta tingen«. »Guds rike« är ett huvudbegrepp i kristen eskatologi.
- 80 Schreiter (2005) s. 1–2.
- 81 George Mathew Nalunnakkal, »Come Holy Spirit, heal and reconcile: Called in Christ to be reconciling and healing communities«, *International Review of Mission* 94:372 (2005) s. 14–15.
- 82 Jfr Nergård (2013) s. 61.
- 83 de Gruchy (2005) s. 30.
- 84 Lapsley beskriver övergången från offerroll till agentroll på följande sätt: »When we are victims, we are passive. As we heal we become active and take back agency«, Lapsley (2012) s. 200–201.
- 85 Tidigare har vi understrukt att erkännandet av en gemensam mänsklighet är ett av kännetecknen på förlåtelse.
- 86 de Gruchy (2005) s. 30–31.
- 87 Schreiter (1998) s. 16–17.

8. DEN NEDBRUTNA SKILJEMUREN

- 1 Daniel Lindmark & Olle Sundström (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi* (Skellefteå 2016).
- 2 Karen Brounéus, *Reconciliation: Theory and practice for development cooperation* (Stockholm 2003).
- 3 Brounéus (2003) s. 3.
- 4 Kaisa Huuva & Ellacarin Blind (red.), »När jag var åtta år lämnade jag mitt hem och jag har ännu inte kommit tillbaka«: *Minnesbilder från samernas skoltid* (Stockholm 2016).

- 5 Se Lindmark & Sundström (red.) (2016) Band 2.
- 6 Citerad i Brounéus (2003) s. 26.
- 7 Karl-Johan Tyrberg, »Försoningsprocessen mellan Svenska kyrkan och samerna: Initiativ och insatser 1990–2012«, i Lindmark & Sundström (red.) (2016) s. 43–78.
- 8 Huuva & Blind (2016).
- 9 Se vidare David Sjögrens bidrag »Att göra upp med det förflutna: Sanningskommissioner, officiella ursäkter och vitböcker i ett svenskt och internationellt perspektiv«, i Lindmark & Sundström (red.) (2016) s. 123–152.
- 10 Citerad i Brounéus (2003) s. 29.
- 11 Jag anknyter här till ett tidigare arbete, nämligen Carl Reinhold Bråkenhielm, *Förlåtelse: En filosofisk och teologisk analys* (Stockholm 1987).
- 12 Everett L. Worthington Jr, »The pyramid model of forgiveness: Some interdisciplinary speculations about unforgiveness and the promotion of forgiveness«, i Everett L. Worthington Jr. (red.), *Dimensions of forgiveness: Psychological research and theological perspectives* (Philadelphia 1998) s. 129.
- 13 Lewis B. Smedes, »Stations on the journey from forgiveness to hope«, i Everett L. Worthington Jr. (red.), *Dimensions of forgiveness: Psychological research and theological perspectives* (Philadelphia 1998) s. 344f.
- 14 Se vidare Worthington (1998) s. 130.
- 15 Formuleringen är hämtad från Leif Granes bok *Vision och verklighet: En bok om Martin Luther* (Skellefteå 2012) s. 80.
- 16 Citerat av Grane från den s.k. Weimarupplagan av Luthers skrifter, se Grane (2012) s. 80–81.
- 17 »Would not love see returning penitence afar off, and fall on its neck and kiss it?« Citatet kommer ur George Eliots roman *Middlemarch* (Stockholm [1874] 1997). Se även Bråkenhielm (1987) s. 55–60.
- 18 Dickens citerad i Bråkenhielm (1987) s. 12.
- 19 Maja Hagerman, »Svenska kyrkan och rasbiologin«, i Lindmark & Sundström (red.) (2016) s. 961–992.
- 20 Citerat ur Carola Nordbäck, »En försonings väg i Jesu namn: Perspektiv på Svenska kyrkans försoningsarbete«, i Lindmark & Sundström (red.) (2016) s. 108.
- 21 Se K. G. Hammars uttalande om romerna i Nordbäck (2016) s. 108.
- 22 Bernard Shaw citerad i Bråkenhielm (1987) s. 15.
- 23 Smedes (1998) s. 347.
- 24 Bråkenhielm (1987) s. 52.
- 25 Gunlög Fur, »Att sona det förflutna«, i Lindmark & Sundström (red.) (2016a) s. 164.
- 26 Lars Elenius, »Stiftsledningen och minoritetspolitiken«, i Lindmark & Sundström (red.) (2016) s. 507.
- 27 Antje Jackelén & Sylvia Sparrock, »Dags att göra upp med Sveriges koloniala förflutna«, *Dagens Nyheter*, DN Debatt 6/3 2016.
- 28 Se till exempel Mattias Martinson, *Katedralen mitt i staden: Om ateism och teologi* (Lund 2010).
- 29 Olle Sundström, »Svenskkyrkliga förståelser av inhemsk samisk världsåskådning: En historisk översikt«, i Lindmark & Sundström (red.) (2016) s. 532.

- 30 Nils Uddenberg, *Renarna, markerna och människorna: Om svenska samers syn på natur, djur och miljö* (Nora 2000) s. 41.
- 31 Uddenberg (2000) s. 42.
- 32 Uddenberg (2000) s. 44.
- 33 Mikael Stenmark, *Religioner i konflikt: Relationen mellan kristen och muslimsk tro* (Stockholm 2012) s. 82–86.
- 34 Citerat ur Sundström (2016) s. 569.
- 35 Se vidare Lotta Knutsson Bråkenhielm, *Religion – evolutionens missfoster eller kärleksbarn? Kognitionsvetenskaplig religionsforskning och dess relevans för religiösa trosföreställningars rationalitet* (Uppsala 2016) kapitel 5.
- 36 Se Carl Fredrik Hallencreutz, »Lars Levi Læstadius' attitude to Saami religion«, i Tore Ahlbäck (red.), *Saami religion: Based on papers read at the symposium on Saami religion held at Åbo, Finland, on the 16th–18th of August 1984* (Åbo 1987) s. 170–184.
- 37 Stenmark (2012) s. 55.
- 38 Sundström (2016) s. 544.
- 39 Walter M. Abbot (red.), *The documents of Vatican II* (London 1967) s. 35.
- 40 Hilda Lind (red.), *Befrielsen: Stora boken om kristen tro* (Stockholm 1993) s. 342f.
- 41 *Sann mot sig själv – öppen mot andra: Samtal om religionsteologi i Svenska kyrkan* (Uppsala 2011) s. 15.
- 42 Se även Tore Johnsen, *Jordens barn, Solens barn, Vindens barn: Kristen tro i et samisk landskap* (Oslo 2007) s. 138.

9. VÄGAR FRAMÅT

- 1 Daniel Lindmark & Olle Sundström (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi* (Skellefteå 2016); Kaisa Huuva & Ellacarin Blind (red.), »När jag var åtta år lämnade jag mitt hem och jag har ännu inte kommit tillbaka«: *Minnesbilder från samernas skoltid* (Stockholm 2016).
- 2 Samtalet ingår i del 2 av serien »Resten av Sverige«, som sändes den 2 oktober 2016. Det har här återgivits från SVT Play, <<http://www.svtplay.se/video/10458349/resten-av-sverige/resten-av-sverige-avsnitt-2?info=visa>>, 17/10 2016.
- 3 Gunlög Fur, »Kolonisation och kulturmöten under 1600- och 1700-talen«, i Lindmark & Sundström (red.) (2016b).
- 4 Fur (2016b) s. 244.
- 5 Fur (2016b) s. 274.
- 6 Jag använder den nordsamiska beteckningen *Sápmi*, som är det etablerade namnet på det samiska området, även om det skulle ligga mig närmare att skriva *Saepmie*, som är motsvarande namn på sydsamiska.
- 7 Jon Petter Stoor är psykolog och doktorand vid Universitetet i Tromsø – Norges arktiske universitet och bördig från Leavas sameby.
- 8 Kajsa Heinemann, »Det är ovärdigt ett av världens rikaste länder att inte kunna säga något om hälsan hos urfolket«, *Psykologtidningen* 4–5 (2016) s. 13–17, citerat s. 14.

- 9 Heinemann (2016) s. 14.
- 10 Heinemann (2016) s. 17.
- 11 *Fattigvården bland lapparna* (SOU 1924:58) s. 74, citerat efter Lena Karlsson & Marianne Liliequist, »Fattigauktioner och samiska ålderdomshem: Synen på äldre samer i samband med åldringsvården«, i Lindmark & Sundström (red.) (2016) s. 901.
- 12 Lars Thomasson, »Lappförsamlingarna i Jämtland-Härjedalen 1746–1941: Gemenskap eller segregering?«, i Lindmark & Sundström (red.) (2016) s. 864.
- 13 Motionen var inlämnad av Johan Åkesson (s).
- 14 Motion 2015:21 var inlämnad av Olle Burell (s) och Johan Åkesson (s).
- 15 »Sverikolivsutskottets betänkande 2015:5, ILO-konvention nr 169«, <<https://sverigesradio.se/diverse/appdata/isidor/files/2327/6970e7b7-affd-4815-8d9b-bbaddfaba444.pdf>>, 2/12 2016.
- 16 De 244 rösterna fördelade sig på följande sätt: Ja 139, Nej 79, avstod 26; »Kyrkomötets protokoll den 17 november 2015«, § 111, <<https://www1.svenskakyrkan.se/1368197>>, 2/12 2016.
- 17 »Urfolksdeklarationen«, Sametingets hemsida, <<https://www.sametinget.se/urfolksdeklarationen>>, 4/10 2016.
- 18 Antje Jackelén & Sylvia Sparrock, »Dags att göra upp med Sveriges koloniala förflutna«, *Dagens Nyheter*, DN Debatt 6/3 2016.
- 19 »Stiftens skogar«, Svenska kyrkans hemsida, <<https://www.svenskakyrkan.se/stiftensskogar>>, 6/10 2016.
- 20 Gudrun Norstedt, »Hur kyrkor och prästbord tog plats i det samiska landskapet«, i Lindmark & Sundström (red.) (2016) s. 838.
- 21 Med året-runt-marker avses de områden som får användas till renbete under hela året. Året-runt-markerna innebär olika saker beroende på var renkötselns bedrivs. Se »Ordförklaringar«, Sametingets hemsida, <<https://www.sametinget.se/8392>>, 6/10 2016.
- 22 Svenska samernas riksförbund, Pressmeddelande 2015-04-14, <<http://www.sapmi.se/pm/pmSvenskakyrkanFSC.pdf>>, 6/10 2016.
- 23 Marie B. Hagsgård, *Samernas rätt att bruka Svenska kyrkans mark: En studie av nationell och internationell rätt* (Uppsala 2015).
- 24 Hagsgård (2015) s. 31.
- 25 Se t.ex. Monica Olofsson, »Girjas ordförande om hovrättens beslut«, *Norrbottnens-Kuriren* 10/10 2016.
- 26 »Sametingets syn på mineraler och gruvor i Sápmi«, antagen av Sametingets plenum 20/5 2014, Sametingets hemsida, <<https://www.sametinget.se/gruvpolicy>>, 6/10 2016.
- 27 Om Laponiatjuottjudus, se vidare Laponias hemsida, <<http://laponia.nu/om-oss/laponiatjuottjudus/>>, 26/10 2016.
- 28 Om min pappas och andra samers minnen av behandlingen i nomadskolan, se Huuva & Blind (2016).
- 29 Helen Blind Brandsfjell, *Språkspärr – »Jag tar tillbaka mitt språk»*, <<https://www.sametinget.se/54510>>, 7/10 2016; Jane Juuso, *Jag tar tillbaka mitt språk* (Kiruna 2013); Inger Johansen, »Det er ikkje eit museumsspråk – det har noko med framtida å gjerar»: *Ei sosiolingvistisk undersøkning av revitalisering av*

- sørsamisk, otryckt masteruppsats vid Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet (Trondheim 2006); Ann-Marie Andersen, »Det stikker så smerkelig, spesielt når man forsøker...«: Om håndtering av samisk identitet uten det samiske språket: En kvalitativ undersøkelse om norsktalende samer i indre del av Finnmark, masteruppsats vid Universitetet i Nordland (Bodø 2011).
- 30 Huuva & Blind (2016).
- 31 Citerat efter Fur (2016b) s. 263.
- 32 Under min nomadskoletid fick vi resa hem var tredje helg. Resan tillbaka till skolan skedde på söndagarna.
- 33 »Per Gustav Sparrocks berättelse«, i Huuva & Blind (2016) s. 16–25.
- 34 Huuva & Blind (2016).
- 35 Antje Jackelén, »Förord«, i Lindmark & Sundström (red.) (2016) s. 11.
- 36 Tore Johnsen, »Erkänd historia och förnyade relationer: Perspektiv på försöningsarbetet mellan kyrkan och samerna«, i Daniel Lindmark & Olle Sundström (red.), *Samerna och Svenska kyrkan: Underlag för kyrkligt försöningsarbete* (Möklinta 2017).
- 37 Johnsen (2017).
- 38 Daniel Lindmark & Olle Sundström, »Vem bär ansvar för kyrkans agerande mot samerna i historien? Några avslutande reflexioner«, i Lindmark & Sundström (red.) (2016b) s. 1132.
- 39 Lindmark & Sundström (red.) (2016b) s. 1132.
- 40 Hon har bland annat tilldelats Svenska kyrkans utmärkelse Stefansmedaljen för sitt långvariga arbete med samisk kultur och gudstjänstliv i Svenska kyrkan. Hon har också erhållit Samiska rådets i Svenska kyrkan kulturstipendium. Hon har lett samiskt kyrkoliv på stiftsnivå genom att bland annat medverka i försöningsgudstjänster och skapa samiska gudstjänstverkstäder och utsmyckningar av kyrkorum.
- 41 »Stiftet misslyckades – samiskt centrum nedlagt«, Sameradien & SVT Sápmi, <<http://sverigesradio.se/sida/artikel.aspx?programid=2327&artikel=6205704>>, 10/10 2016.
- 42 Asta Mitkijá Balto & Gudrun Kuhmunen, *Omskola dem och oss! Samiskt självbestämmande och samiskt ledarskap* (Kårásjohka 2014) s. 26–27.
- 43 Daniel Lindmark & Olle Sundström, »Svenska kyrkan och samerna – ett vitboksprojekt: Presentation av projektet och antologin«, i Lindmark & Sundström (red.) (2016a) s. 37.